

УДК 811.161.3+882.6-31

*Мазуркевіч Л.М.
(Мазыр, Беларусь)*

ГРУПА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З САМАТЫЧНЫМ КАМПАНАНТАМ У МОВЕ РАМАНА І. ШАМЯКІНА “СЭРЦА НА ДАЛОНІ”

Стаття присвячена аналізу семантичних і функціонально-стилістичних особливостей фразеологізмів з соматичним компонентом “голова”, вжитих в тексті роману І. Шамякіна «Серце на долоні». Підкреслюється, що досить висока фразеологічна активність позначених одиниць обумовлена, перш за все, екстралінгвістичними факторами.

Ключові слова: *соматизм, фразеологізм, соматичний фразеологізм, стилістична функція, семантика, національна специфіка.*

Статья посвящена анализу семантических и функционально-стилистических особенностей фразеологизмов с соматическим компонентом “голова”, использованных в тексте романа И. Шамякина “Сердце на ладони”. Подчеркивается, что достаточно высокая фразеологическая активность обозначенных единиц обусловлена, прежде всего, экстралингвистическими факторами.

Ключевые слова: *соматизм, фразеологизм, соматический фразеологизм, стилистическая функция, семантика, национальная специфика.*

The article is devoted to the analysis of semantic and functional-stylistic features of phraseological units with the somatic component “head” which are used in the text of the novel “Heart on the hand” by I. Shamiakin. It’s emphasized that high enough phraseological activity of the above mentioned units is determined first of all by extralinguistic factors.

Key words: *somatism, phraseological unit, somatic phraseological unit, stylistic function, semantics, national specifics.*

Творчая спадчына вядомага пісьменніка І. Шамякіна – значная старонка ў сучаснай беларускай літаратуры. Яго апавяданні, аповесці, раманы вызначаюцца не толькі тэматычнай разнастайнасцю, але і праблемнасцю, што абумоўлена неаб'якаваасцю аўтара, цікаваасцю яго да надзённых жыццёвых праблем, завастрэннем сюжэтных канфіктаў, глыбокім пранікненнем ва ўнутраны свет чалавека, псіхалагізмам. Варта адзначыць і той факт, што І. Шамякін – прыхільнік рэалістычнага паказу жыцця, а спалучэнне сучаснасці і мінулага ў многіх творах пісьменніка з'явілася праяўленнем імкнення аўтара да аналізу грамадскіх працэсаў і характараў сваіх герояў. Так і ў рамане “Сэрца на далоні” сучаснае жыццё герояў перамяжоўваецца з успамінамі пра вайну,

што надае зместу твора адметную сэнсавую глыбіню. Як адзначае літаратуразнаўца Т.І. Шамякіна, “у рамане з вялікай фантазіяй пераплецены падзеі жыцця беларусаў пачатку 60-х гадоў і перыяду Вялікай Айчыннай вайны, справы інтэлігентаў, тагачаснай бюракратыі і рабочых – са справамі падпольшчыкаў у час акупацыі. Сімвалічнай стала і назва твора: сэрца на далоні – гэта не толькі жывое чалавечае сэрца былой падпольшчыцы Зосі Савіч на далоні хірурга Антона Яраша, але і сімвал дзейснага гуманізму” [1: 29]. Менавіта рэалістычная ўстаноўка пісьменніка, звязаная з выяўленнем адносін яго да падзей і жыццёвых абставін, вызначае тое кола лексічных сродкаў, якімі карыстаецца аўтар пры стварэнні моўнай тканіны сваіх твораў.

Моўныя адметнасці твораў І. Шамякіна ў многім падкрэсліваюць і фразеалагічныя адзінкі, з дапамогай якіх дасягаецца вобразнасць выказвання, пераканальнасць сцверджання, індывідуалізацыя маўлення герояў, паколькі менавіта фразеалагізм – спецыфічны моўны сродак, які служыць для адлюстравання нацыянальнай культуры і нацыянальнай спецыфікі пэўнага народа. У шэрагу іншых адметная роля надаецца выкарыстанню фразеалагізмаў з саматычным кампанентам у сваім складзе, паколькі “ўжыванне саматычных фразеалагізмаў у мове твораў пэўнага пісьменніка служыць адной з характарыстык яго творчасці, выяўляе адметнасць яго стылю як мастака слова, прэзентуе яго малюнак свету ці фразеалагічныя фрагменты малюнка свету” [2: 107–108].

Саматызмы (ад ст.-грэч. *soma* ‘цела’) складаюць адзін з найбольш старажытных пластоў лексікі абсалютна любой мовы. Яны валодаюць здольнасцю ўтвараць складаную сістэму пераносных значэнняў і вызначаюцца высокай прадуктыўнасцю ў галіне ўтварэння фразеалагізмаў. Дастатковай фразеаактыўнасцю характарызуецца і назоўнік-саматызм *галава* (< прасл. *golva* – 3 (3: 20)), які абазначае верхнюю частку цела чалавека, што складаецца з чарапной каробкі і твару [4: 140]. Гэтаму, найперш, спрыяюць экстралінгвістычныя фактары, паколькі галава – гэта не толькі структурная частка цела чалавека, але і “ў сучасным уяўленні галава выступае цэнтрам збору і перапрацоўкі інфармацыі” [2: 155]. Варта адзначыць, што колькасць фразеалагічных адзінак, што змяшчаюць у сваім складзе акрэслены саматызм, у мове рамана не вельмі аб’ёмная, тым большую мастацка-выяўленчую ролю яны адыгрываюць.

Асобныя з вылучаных фразем аб’яднаны агульным семантычным значэннем ‘разумовая дзейнасць чалавека’: *прыйсці ў галаву* ‘раптоўна, выпадкова з’яўляцца ў свядомасці’, *круціцца ў галаве* ‘пастаянна знаходзіцца ў свядомасці, у думках’, *улезла ў галаву* ‘неадчэпна і міжвольна ўзінкаць у свядомасці’, *не лезе ў галаву* ‘не засвойваецца, не запамінаецца, не ўспрымаецца’: *У галаве круціліся нейкія “касмiчныя думкі”, далёкія і ад газетных матэрыялаў і ад справы Савіча* [5: 205]; *Калі яму нешта ўлезла ў галаву, ён не даць спакою ні сабе, ні людзям* [5: 153]; *Шафёр зірнуў насыярожана: што сакратару прыйшло ў галаву?* [5: 197] і г.д.

Другія ж ілюструюць разумовыя (інтэлектуальныя) здольнасці, псіхічныя працэсы і характарыстычныя адметнасці герояў: *пухне галава* ‘хто-небудзь траціць здольнасць цвяроза разважаць ад мноства клопатаў, думак, шуму і пад.’, *ламаць галаву* ‘думаць, шукаць выйсця, рашэння’, *пустая галава* ‘нездагадлівы, прастакаваты чалавек’, *кроў ударыла ў галаву* ‘хто-небудзь моцна ўсхваляваўся, узрушыўся’, *панурыць галаву* ‘даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца’; *пасыпаць галаву попелам* ‘глыбока смуткаваць, бедаваць з якой-небудзь прычыны’, *ручацца*

галавой ‘браць на сябе поўную адказнасць за каго-небудзь, што-небудзь; быць гатовым паплаціцца жыццём’, з галавой ‘абдумана, свядома рабіць што-небудзь’, дубовая (дурная) галава ‘тупы, неразумны чалавек; тупіца’, гарачая галава ‘нястрымны, неразважлівы чалавек, які захапляецца, дзейнічае паспешна’, свая галава на плячах ‘хто-небудзь дастаткова разумны, кемлівы’, галава баліць ‘хто-небудзь моцна турбуецца аб кім-небудзь, перажывае, непакоіцца’: Ён [Тукаў] колькі хвілін усхвалявана хадзіў па прасторным кабінце, паціраючы лысіну, шчокі. Не ад радасці. Не, якая там, да д’ябла, можа быць радасць, калі **пухне галава!** [5: 392]; *Трэба, штоб хазяін з галавой!* [5: 243]; *Кірыла напусціў на сябе выгляд вінаватага – не навітаўся з рэдактарам за руку, ціха сеў насупраць Тукалы, **панурыў галаву**...* [5: 134]; *Няхай у вас **баліць галава** па кім іншым!* [5: 72]; *Дырэктару скажы: няхай **пасыпле галаву попелам**. Ад ганьбы, што наведвальнікі прыходзяць са сваімі гуркамі* [5: 109]; *Астуджу я тваю **гарачую галаву*** [5: 255]; *Уцячэ Савіч – труба будзе нам. Уцяць яго без доказаў – таксама не лягчэй. Адным словам, **ламаў галаву** начальнік* [5: 364]; – *Я кажу яму: калі пра Гаецкую, то можна пісаць без праверкі. Усё правільна, **ручаюся галавой*** [5: 48]; ***Кроў ударыла ў галаву** так, што завінела ў вушах* [5: 109]; ***Галава дубовая!** Куды ты спяшаешся? Хто цябе гоніць у шыю? Хопіць у цябе часу* [5: 332]; *“**Вялікая і дурная галава**. Ты можаш ляць мяне, але калі ты будзеш абражаць нямецкую нацыю, – вочы яго пры гэтым нядобра бліснулі, – ты пазнаеш яе сілу”* [5: 73].

Большасць з акрэсленых адзінак, характарызуючы ўнутранае ці знешняе маўленне герояў твора, мае адмоўную канатацыю, што дапамагае перадаць аўтару найтанчэйшыя адценні значэння, а таксама спрыяе трапнасці ацэнкі. Прычым, у асобных з адзначаных вышэй выпадкаў назіраецца выкарыстанне ў межах аднаго сказа ці суседніх сказаў некалькіх фразеалагічных адзінак. Падобны прыём “нанізвання” фразем дазваляе пісьменніку панаціць эмацыянальнасць выказвання.

Акрамя таго, фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *галава* выяўляюць ступень працякання дзеяння, называюць “саматычную” меру яго [2: 158]: *ад галавы да ног* ‘з усіх бакоў; поўнасцю, цалкам’: *Здавалася, што яе [энергіі] увогуле ўжо няма, што ён [Шыковіч] разрадзіўся, як акумулятарная банка, – увесь, **ад галавы да ног*** [5: 197].

Правы разумовай дзейнасці чалавека пазначаюцца і ў тым выпадку, калі выкарыстоўваюцца фразеалагічныя адзінкі, што змяшчаюць кампанент-саматызм *мозг (мазгі)*. Героі рамана І. Шамякіна падвяргаюць асуджэнню парушэнні прынятай у грамадстве арганізацыі чалавечага быцця, што падкрэсліваецца выкарыстаннем прастамоўнага паводле сваёй стылістычнай характарыстыкі фразеалагізма *прачысціць мазгі* ‘павучаючы каго-небудзь, уздзейнічаючы на каго-небудзь, схіляць да іншага, пабуджаць змяніць паводзіны, погляды’: *Сямён Парфёнавіч вылаяў у думках **трэст ачысткі**. Вось зараз ён **прачысціць ім мазгі!*** [5: 408]. Відавочна, што структурныя кампаненты *галава* – *мазгі* характарызуюцца ў дадзеным выпадку як узаемна дапаўняльныя адзінкі.

Засведчаныя саматычныя фразеалагізмы ўжываюцца пісьменнікам у нязменным выглядзе, пераважна характарызуюцца адзначанасцю. Праз выкарыстанне гэтых адзінак маўлення аўтар быццам “ажыўляе” мову рамана, пазбягае паўтораў, выказвае станючую або адмоўную ацэнку, падкрэслівае пэўныя дэталі, за якімі паўстаюць характары са сваёй гамай пачуццяў і перажыванняў. Персанажы твора праз ужыванне

такіх фразеалагізмаў у сваім маўленні даюць ацэнку сваіх разумовых здольнасцей, а таксама іншых герояў рамана, таму ў асобных выпадках фраземы спрыяюць стварэнню іранічнага (гумарыстычнага) эфекту.

Усе разгледжаныя фразеалагізмы функцыянальна замацаваны, звычайна абумоўлены кантэкстам, ужываюцца ў нязменным, традыцыйным выглядзе, не ўскладняюцца словамі свабоднага ўжывання, маюць размоўны характар. Выкарыстанне іх у мове персанажаў і ў аўтарскім апавяданні – адметны стылістычны сродак для рэпрэзентацыі герояў твора, які надае мове рамана сакавітасць, спрыяе дакладнасці характарыстык, трапнасці замалёвак.

ЛІТАРАТУРА

1. Шамякіна, Т.І. Семантычная напоўненасць назваў твораў Івана Шамякіна / Т.І. Шамякіна // Міжнародныя Шамякінскія чытанні “Пісьменнік – Асоба – Час”: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мазыр, 19-20 лістап. 2009 г. / УА МДПУ імя І.П. Шамякіна; рэдкал.: А.У. Сузько (адк. рэд.) [і інш.]. – Мазыр, 2009. – С. 26–30.
2. Ляшчынская, В.А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2008. – 186 с.
3. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: у 12 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–2010. – Т. 3.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.
5. Шамякін, І. Сэрца на далоні: Раман; Гандлярка і паэт: Аповесць: Для ст. шк. узросту / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літаратура, 2002. – С. 5–444.
6. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1–2.